

Narodni dom v Trstu

DOI: 10.4312/SSJLK.61.84-94

Borut Klabjan, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Koper; borut.klabjan@zrs-kp.si
Gorazd Bajc, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru, Maribor; gorazd.bajc@um.si

Trst je bil do prve svetovne vojne več kot petsto let del habsburške monarhije in pred njenim razpadom najpomembnejše пристanišče, ne nazadnje pa tudi mesto z daleč največjim številom Slovencev sploh. V njem si je slovensko meščanstvo leta 1904 postavilo svoje središče, Narodni dom, ki je v kratkem postalo osiŕe slovenskega druŕbenega ŕivljenja v mestu. Zaradi tega je bil v napoto italijanskim nacionalistom, ki so v njem videli »skrunitev« italijanskih tal, tako da so po prvi svetovni vojni, ko so mesto zasedle italijanske ŕete, dom napadli in ga zaŕgali, in sicer 13. julija 1920. Poŕig predstavlja enega prvih »uspehov« nastajajoŕega faŕistiŕnega gibanja in simbolni zaŕetek naraŕajoŕe protislovenske mrŕnje. Po sto letih se je zaŕel formalni postopek vrnitve Narodnega doma slovenski narodni skupnosti v Trstu.

Narodni dom, Trst, faŕizem, nacionalizem, 20. stoletje

Until the First World War, Trieste had been part of the Habsburg Monarchy for over five hundred years, and, before the monarchy's collapse, it was its most important port and the city with by far the largest ethnic Slovene population. In 1904, the Slovene bourgeoisie built its own cultural center there, which soon became the focal point of Slovene social life in the city. This is why it was perceived as an obstacle by Italian nationalists, who saw it as a »desecration« of Italian soil. After the First World War, when the city was occupied by Italian troops, the cultural center was attacked and set on fire on July 13th, 1920. The burning of the cultural center was one of the first »successes« of the emerging Fascist movement and the symbolic beginning of growing anti-Slovene sentiment. The formal process to return the Slovene Cultural Center to the Slovene ethnic community in Trieste only began a hundred years later.

Slovene Cultural Center, Trieste, Fascism, nationalism, twentieth century

Narodni dom v Trstu je bil med letoma 1904 in 1920 najpomembnejŕe slovensko srediŕŕe v mestu. A njegova zgodba je veliko dalŕŕa in se priŕne pred njegovo izgradnjo, danes, dobrih sto let po poŕigu, pa ji ŕe ni videti konca.

V zaŕetku 20. stoletja je bil Trst eno izmed najpomembnejŕih avstrijskih mest in najpomembnejŕe pristaniŕŕe habsburŕke monarhije. Zaradi gospodarske rasti je ŕe pred tem privabljal ljudi od vsepovsod. Od pribliŕno 230.000 prebivalcev so Slovenci predstavljali med ŕetrtno in tretjino prebivalstva, tako da je bil Trst mesto z najveŕjim številom Slo-

Urŕka Pereniŕ (ur.): *Trst v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*.

Ljubljana: Zaloŕba Univerze v Ljubljani, 2025

(zbirka Seminar slovenskega jezika, literature in kulture, 61)

ISSN 2386-0561, e-ISSN 2386-057X

ISBN 978-961-297-602-6, 978-961-297-603-3 (PDF)

vencev. S politizacijo javnega življenja in oblikovanjem modernih narodov so od sredine 19. stoletja dalje ustanavljali svoja društva in organizacije. Ko so zaradi političnih zahtev prišli navzkriž z vladajočo italijansko elito v mestu, se je pojavila potreba po lastnih prostorih, ki bi omogočali razvoj vseh dejavnosti na političnem, gospodarskem, a tudi športnem, kulturnem in umetniškem področju. V ta namen je Tržaška posojilnica in hranilnica kupila parcelo v hitro razvijajočem se mestnem predelu in v dveh letih je slovensko tržaško gradbeno podjetje Martelanc po načrtu arhitekta Maksa Fabianija zgradilo za tedanji čas zelo moderno stavbo. Po odprtju prvih prostorov avgusta 1904 so v njem delovali oz. domovali Hotel Balkan z več kot šestdesetimi sobami, kavarna, restavracija, Slovanska čitalnica z veliko knjižnico, Tržaška posojilnica in hranilnica – lastnica stavbe, tiskarna, v kateri se je nekaj let tiskal časopis *Edinost*, telovadnica tržaškega telovadnega društva Sokol, gledališče s približno 430 sedeži, pisarne političnih veljakov društva *Edinost* in odvetnikov, druga društva, ki so sodelovala s slovenskimi narodnjaki, ter zasebna stanovanja. V kratkem se je v Narodnem domu razvila živahna in raznolika dejavnost: v manj kot 16 letih delovanja se je zvrstilo več kot 600 gledaliških predstav, 134 koncertov, operet in drugih glasbenih prireditev, 95 političnih shodov, 84 predavanj, 69 slavnosti – vsi ti dogodki so se prepletali z bolj prozaičnimi, a gospodarsko uspešnimi kavarniškimi in hotelirskimi posli (Pozzetto idr. 1995).

Sicer so Slovenci na Tržaškem pred prvo svetovno vojno poleg osrednjega doma zgradili še pet centrov: v Barkovljah (1897), pri Sv. Jakobu (1901), pri Sv. Ivanu (1903), v Rojanu (1907) in Škednju (1914); treba pa je omeniti tudi Trgovski dom v Gorici (1904).

Narodni dom ali Hotel Balkan, kot so ga mnogi poznali v javnosti zaradi napisa na pročelju, ki je gledalo proti Vojaškemu trgu, je postal glavno osišče slovenskega meščanstva. Čeprav ni bil edini dom, je bil zaradi množičnega delovanja vendarle referenčna točka za tržaške Slovence. Pri nasprotnikih slovenskega narodnega gibanja pa je že njegov obstoj povzročal nasprotovanje in prezir. Zaradi svojega dejanskega in simbolnega pomena je bil v času političnih shodov ali ob drugih politično napetih trenutkih, kot so bile npr. volitve, večkrat tarča napadov. Še posebej italijanski nacionalisti se niso želeli sprijazniti z njegovo fizično navzočnostjo in ker je bila njihova politična obstrukcija neuspešna, so nameravali njegovo podobo nevtralizirati. Najprej so na novo zgrajeno (leta 1912) sosednjo palačo Vianello postavili leva sv. Marka, ki je grozeče zrl v Fabianijevo palačo, nato, po priključitvi mesta Italiji, pa so milje spremenili tako, da so pred stavbo leta 1925 zgradili še palačo Arrigoni, da bi ga tako zakrili in izločili z mestnega videza ter javnega imaginarija.

Ob izbruhu prve svetovne vojne in poznejšem italijanskem napadu na Avstro-Ogrsko maja 1915 se je Trst znašel v neposrednem zaledju fronte in delovanje v Narodnem domu je postopoma sledilo vojnemu dogajanju. Čeprav ni nikoli popolnoma zamrlo, se je lahko nadaljevalo šele potem, ko se je fronta premaknila na reko Piavo, daleč od Trsta, in se je začelo krepiti v letu 1918. Takrat je Narodni dom postal shajališče politikov, ki so sanjali o koncu vojne in hkrati načrtovali prihodnost mesta v mejah nove, jugoslovanske države.

V njem je imel sedež Krajevni svet za Trst in Primorsko, politični organ, ki so ga Slovenci ob razkroju habsburških državnih ustanov vzpostavili po celotnem slovenskem ozemlju.

Toda novembra 1918 so Trst in Avstrijsko primorje zasedle italijanske čete in razpusstile vse druge organe. Oblast je prevzel general Carlo Petitti di Roreto in območju vladal do sredine naslednjega poletja; nato pa je z vodenjem nadaljevala civilna uprava, in sicer do razmejitve med Italijo in Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev novembra 1920. Medtem so se v Parizu začela pogajanja za določitev novih meja na ruševinah habsburške monarhije. Zaradi institucionalne nestabilnosti, slabih življenjskih razmer in nesposobnosti državnikov, da bi dosegli ureditev razmer, so se politične in nacionalne napetosti samo še večale. V eskalaciji nasilja so se združile vojaške in paravojaške enote, fašisti in skupine drugih italijanskih nacionalistov, ki so 13. julija 1920, po shodu sredi mesta, napadle Narodni dom in ga požgale. Nasilni pohod je terjal tri smrtne žrtve, mnoge ljudi pa so fašisti pretepli. Požig so spremljala nasilna dejanja po vsem mestu: tarče so bili jugoslovansko predstavništvo, sedeži slovenskih in srbskih društev, posamezna podjetja in banke, pisarne slovenskih politikov in odvetnikov ter slovenske gostilne – skupaj je šlo za 21 napadov; naslednji dan je prišlo do požiga Narodnega doma in drugih razdejanj v Pulju, zatem so črnosrajčniki izvedli izgrede v Pazinu in na Reki.

Varnostni organi niso posegli v dogajanje in so krivdo zvrčali na Slovence: obtoževali so jih protiitalijanske drže in, v primeru tržaškega Narodnega doma, streljanja in metanja ročnih bomb. Za ta namen so zbrali pričevanja italijanskih vojakov ter civilistov in jih poslali osrednjim oblastem v Rim, vendar do prave preiskave ni nikoli prišlo in krivcev zato niso nikoli odkrili, še manj kaznovali. Še več, po Mussolinijevem prevzemu oblasti konec leta 1922 so fašisti izpostavljali požig Narodnega doma kot katarzičen trenutek v zgodovini Trsta in »novih« italijanskih provinc ter podčrtali njegov formativni pomen pri izgradnji fašističnega gibanja (Klabjan, Bajc 2021: 159–165, 171–173, 204–206, 215–220, 226–237, 247–252).

Težko je izmeriti stanje duha okrog gorečega doma, a na podlagi zbranih spominov in pričevanj se ni mogoče znebiti občutka, da je bil napad uspešen ne samo zaradi nasilja fašistov in vojske, pomoči policijskih organov in drugih državnih ustanov, temveč tudi zato, ker je bilo sovraštvo do tržaškega »Drugega« prisotno v marsikaterem mestnem gospodinjstvu. Anton Podbrišček je v spominskem zapisu pojasnil, da je »staro in mlado« zadovoljno plesalo okrog gorečega doma (OZE NŠK, ND, fasc. 2, mapa 12, Spomin Antona Podbriščka, brez datuma). In ko je Milko Škrap čez mnogo let opisoval, kako je kot otrok s starejšo sestro z vzpetine pri Sv. Ivanu nad Trstom opazoval požar, je omenil tudi pripombo sosedovega fanta, Giulia, ki je skoraj zmagoslavno komentiral dogajanje: »Vidiš, a, kako gori vaš Balkan,« so bile besede mladega mulca ene izmed redkih italijanskih družin, ki so leta 1920 prebivale v tem okraju (Škrap 2015: 21).

Še zdaleč ni šlo za peščico ljudi, kot piše Giani Stuparich, ki je želel leta 1948, ko je pisal spomine o Trstu, opravičiti molk mesta. Čeprav bi težko trdili, da se je večina italijanskega Trsta strinjala s požigom Narodnega doma, pa Stuparicheve besede o skupinici prenapetežev

zvenijo kot nekakšen postumni poskus kolektivne rehabilitacije tržaške družbe zaradi podpore fašizmu. V resnici je vprašanje mnogo bolj zapleteno in kaže na to, kako se tržaška družba ni znala ali pa ni želela spopasti z vprašanjem lastne drugačnosti (Stuparich 1948: 65–69).

Ali je tu tekla premočrtna etnična ločnica, je težko reči. Poleg tega je v mestu, kot je Trst, kjer je nacionalna kategorizacija marsikdaj nemogoča in v bistvu nesmiselna, raziskav za podajanje splošne slike še vedno premalo. Ugotoviti pa je mogoče, da je bilo med takratnimi zapisi Slovencev vzdušje popolnoma drugačno od tistega, ki izvira iz besed Giulia, italijanskega mladeniča od Sv. Ivana, ko pravi:

»V meni se je mešala žalost, obup in bes. Bilo mi je, da bi se vrgla na tla in vpila, tulila, rjovela kakor ranjena zver. Pa sem zagledala pred seboj vojaka, ki me je opazoval. [...] Stisnila sem zobe in pesti in počasi odtavala, z žalostjo in bolečino v srcu, ki me še po 60 letih, ko se na ta dogodek spomnim, peče in boli,« je julija 1980 pisala Marica Kranjčeva, vdova Teršar, Tržačanka, ki je takrat sicer stanovala v Kopru in se spominjala, kako je naslednji dan, kot mnogi drugi, romala na pogorišče, da bi se prepričala o novicah, ki so se razširile po mestu prejšnji večer. (OZE NŠK, ND, fasc. 1, mapa 3, Spomini na mladostna leta, ki sem jih preživela v Narodnem domu v Trstu, brez datuma)

Tržaški novinar Erik Dolhar je pred dvajsetimi leti objavil dnevniški zapis svojega *nonota* Lojzeta Dolharja, ki je bil ob požigu tržaškega Narodnega doma star osemnajst let. Tudi on je bil doma pri Sv. Ivanu, od koder je, namesto na reber nad zaselkom, kot je storil Škrap s starejšo sestro in sosedovim fantom Giulijem, šel proti središču Trsta.

Ob enajstih in pol se napotimo v mesto. Domači niso tega slutili in so spali, sicer bi se ne upal. Pred Balkanom se nam je nudil žalosten prizor. Vse poslopje v ognju, stropov nikjer več, zadnji konec strehe je gorel, le pokončne stene so še ostale. Gasilci so škropili le sosednje hiše. Balkana niso smeli. Tedaj, ko sem bil jaz spodaj, je bilo po mestu že mirno: svoj cilj so dosegli. Ljudstva je bilo pa dosti pred Balkanom, z zadovoljstvom so opazovali ogenj. Stiskali smo zobe, a kaj smo hoteli, še ziniti smo se komaj upali. Mislili smo le na maščevanje. Dan obračuna mora priti. Bog daj kmalu. (Dolhar, Korosic 2000: 69–71)

Stanje je bilo napeto. Protesti so se vršili v Ljubljani in Mariboru, kjer so še posebej tamkajšnji Primorci zahtevali odločen odziv, medtem ko je uradni Beograd neprepričljivo protestiral pri italijanskih oblasteh (*Slovenec*, 15. 7. 1920; *Slovenski narod*, 16. in 17. 7. 1920). Čeprav so jugoslovanske oblasti delovale pomirjevalno, saj niso želele dvigovanja temperature v odnosih s sosednjo Italijo, so zlasti združenja primorskih emigrantov v naslednjih letih gojila spomin na tržaški požig. Na straneh njihovega glasila *Istra*, ki je izhajalo v Zagrebu, so petnajsto obletnico požiga izrabili za napad na italijansko politiko do Slovencev in Hrvatov. Narodni dom so označili za mejnik, ki je pokazal, da je konec »demoliberalne politike laži in hipokrizije« ter začetek »fašistične brutalnosti«. Taka politika ni mogla zahtevati lojalnosti, temveč je vodila le v stopnjevanje nasilja, ki je privedlo do insceniranih

procesov in streljanja antifašistov v Pulju leta 1929 in v Bazovici leta 1930. Kakor so trdili pri *Istri*, je namreč požig še vedno »odprta rana in bo za vedno madež največje sramote na narodu z veliko kulturno tradicijo, a v popolni moralni dekadenci« (*Istra*, 26. 7. 1935).

Istra je bralce obveščala o protislovenski in protihrvaški politiki italijanskega režima in jih vabila, naj podprejo akcije emigrantskih društev. Na srečanjih in izletih so s predavanji vzdrževali spomin na tržaški Narodni dom, leta 1935 pa je Zveza emigrantskih društev v Ljubljani organizirala posebno komemoracijo, na kateri sta med drugimi nastopila vidna Primorca, Lavo Čermelj in Jože Dekleva. V soboto 3. avgusta so priredili ognjemet na gori Begunjščici v Karavankah, zraven koče, ki so jo dve leti prej, 30. julija 1933, poimenovali po tržaški žrtvi Hugonu Robleku in jo vsi Slovenci poznajo zaradi znane viže Slavka Avsenika *Na Roblek bom odšel*. Prej kot Robleka pa je ob mislih na goreči Narodni dom Srečko Kosovel izpostavil Gandhija, indijskega borca za pravice svojega naroda, ki se je šele malo prej začel pojavljati v javnosti, a kmalu zaslovel kot eden izmed najpomembnejših protikolonialnih aktivistov.

Slovenski Narodni dom v Trstu 1920.

Delavski dom v Trstu 1920.

Žitna polja v Istri gorijo.

Fašisti groze ob volitvah.

Srce postaja odporno kot kamen.

Ali bodo še goreli slovenski delavski domovi?

Stara ženica umira v molitvah.

Slovenstvo je progresiven faktor.

Človečanstvo je progresiven faktor.

Človečansko slovenstvo: sinteza razvoja.

Gandhi, Gandhi, Gandhi!

Edinost, gori, gori,

naš narod, duši, duši.

Tako je zapisal v pesmi *Italijanska kultura* (Kosovel 1974: 605). Naslov ne zavaja. Kosovel ni bil edini, ki ni mogel razumeti, kako je bil lahko italijanski narod ob vsem kulturnem bogastvu iz preteklosti zmožen izroditi tako primitivno gibanje, kakor je bil fašizem. Kaj storiti? Rešitev je v esenci človeka, v njegovi humanosti in drugačnem pojmovanju nacionalnega bistva, kot ga je razumel fašizem. Nacionalna identiteta je bila v njegovem pogledu integralni element v napredku človeka, ne izraz njegove nacionalistične regresije. V pesmi je Kosovel ubesedil travmo ob požigu tržaškega Narodnega doma in opisal fašistično nasilje, ki mu je sledilo.

Kot vemo in kot piše sam pesnik, je nasilje prizadelo tudi druge nasprotnike fašistov, predvsem socialiste. A v tistem trenutku se tržaški socialisti za Narodni dom niso kaj prida zmenili. S fašisti, vojaki in karabinjerji so se itak topli in streljali in požig je zanje predstavljal

poglavje zase, epizodo, ki se jih ni tikala: šlo naj bi le za posledico nasprotujočih si nacionalizmov, njuno medsebojno maščevanje (*Delo, Glasilo Socialistične zveze v Julijski Benečiji*, 14. in 16. 7. 1920).

Anarhist Umberto Tommasini se je spominjal svojega očeta, starega socialista, ki je verjel, da gre za boj med dvema nacionalizmoma. »Z nami nimajo nič,« je naivno verjel in delil splošno mnenje tržaškega socialističnega tabora (Tommasini 2020: 134). Pravzaprav ne gre za kak poseben pojav brezbriznosti; prej za kratkovidno obrambno strategijo, ki ni redkost v evropski družbi. Dobro jo ponazarja pesem nemškega luteranskega pastora Martina Niemöllerja iz časa po koncu druge svetovne vojne, s katero je želel opozoriti na stanje duha v nacistični Nemčiji.

Ko so nacisti prišli po komuniste, sem ostal tiho;
ker nisem bil komunist.
Ko so zaprli socialne demokrate, sem ostal tiho;
nisem bil socialni demokrat.
Ko so prišli po sindikaliste, nisem spregovoril;
nisem bil član sindikata.
Ko so prišli po jude, sem ostal tiho;
nisem bil jud.
Ko so prišli pome, ni bilo nikogar več, ki bi spregovoril.¹

Na podlagi njegovih besed lažje razumemo distanco, s katero so tržaški socialisti spremljali uničujoče napade na slovenske in hrvaške ustanove. Daleč od tega, da bi socialisti odobraval protislovensko nasilje, vendar pa se jim je zdelo vredno vmešavati se v zadeve, ki jih niso imeli za svoje. Dokler jo je v tem boju skupila »gospoda«, ni bilo pomembno, ali je bila slovenska, italijanska ali katera druga. Opozarjali so na provokacije nacionalistov in »sodrugom« polagali na vest, naj

pomirjevalno vplivajo na neuko ljudstvo, osobito če bi ga hotel kak nacionalen prenapetež zapeljati do preudarjenih činov. Danes je hladnokrvnost dolžnost vsakega zavednega delavca. Gospoda bo te dogodke že poravnala med seboj, ni treba torej, da teče v ta namen proletarska kri! (*Delo, Glasilo Socialistične zveze v Julijski Benečiji*, 19. 7. 1920)

Podobno kot vodstvo *Edinosti* je tudi glasilo tržaških slovenskih socialistov *Delo* mirilo strasti. Pa ni bilo treba dolgo čakati, da so se fašisti znesli tudi nad delavci in njihovimi sedeži, knjižnicami in domovi. Posebej velja omeniti, da je na začetku septembra 1920 prišlo do hudih pouličnih bojov v mestnem okrožju Sv. Jakob, ki je tedaj veljal za delavsko trdnjavo

1 Besedilo pesmi se večkrat spreminja, a smisel ostaja nespremenjen in v času po drugi svetovni vojni kaže na odgovornost mnogih, ki so s svojo brezbriznostjo omogočili nacistični prevzem oblasti v Nemčiji. Za analizo pesmi prim. Marcuse 2016.

s slovensko prisotnostjo. V kontekstu velike splošne stavke z več incidenti in provokacijami je prišlo do popolnega upora. Naposled je vojska v navezavi s fašisti s topovskimi strelji odstranila barikade. Zaradi večkratnega streljanja je umrlo devet oseb, in sicer osem civilistov in uslužbenec javne varnosti, kakih sedemdeset ljudi je bilo ranjenih, oblasti pa so jih aretirale med 500 do 550 (Apih 1966: 127–128; Silvestri 1966: 63–65; Kacin Wohinz 2010: 244–246; Apollonio 2001: 315–316, 323; Purini 2010: 74–75; Vinci 2011: 98–99).

Pričevanja in spomini nam govorijo o požigu kot slovenski kolektivni travmi in identitetnemu osišču tržaških Slovencev, ki so v naslednjih letih in desetletjih šli skozi različne faze. Ob prvi obletnici požiga je *Edinost* napisala, da Slovenci ne kličejo po maščevanju, da pa z ogorčenostjo v srcu zahtevajo pravico, saj kljub požigu in vsem krivicam, ki so jim bili priča v skoraj treh letih italijanske nadvlade, še niso izgubili upanja v mirno in plodno medsebojno sožitje. Josip Vilfan in drugi *edinjaši* so naivno verjeli, da bodo lahko po prvem valu nacionalistične mržnje le vzpostavili take odnose, da bo Slovincem in Hrvatom v novih pokrajinah omogočen normalen razvoj, ki pritiče narodni manjšini.

Vendar čas ni bil najbolj naklonjen manjšinskemu vprašanju. Evropa je po epohalnih spremembah, ki jih je prinesel konec vélike vojne, popolnoma spremenila svojo geopolitično sliko. Ponovno risanje meja je na zemljevidu stare celine začrtalo nove državne ločnice, ki se v marsikaterem primeru niso ujemale z narodnimi. Predvsem kolaps štirih imperijev, nemškega, habsburškega, osmanskega in ruskega, je take razmejitve privedel do različnih rešitev: od plebiscitov, kakor je primer Koroške, do izmenjave prebivalstva in nasilne etnične homogenizacije, kakor se je zgodilo v povojni Italiji (Bartov, Weitz 2013). Iz Slovencev, Hrvatov, Furlanov in tudi vseh tistih, katerih pogovorni jezik je bil lokalni italijanski dialekt, a kakih posebnih identifikacijskih modelov v italijanstvu niso videli, je bilo treba narediti prave Italijane. S tako politiko pa se niso strinjali vsi novi podaniki. Mnogi so se izselili, drugi so se odločili, da se na svoje domove ne bodo več vrnili, tretje so nove oblasti internirale, premestile na druge konce države, izgnale ali jim niso dovolile povratka na zasedeno območje. Med tistimi, ki so ostali, so se mnogi asimilirali. Kdor je bil Slovenec do novembra 1918, ni nujno, da je to ostal pozneje. Zaradi spremenjenega razmerja moči in nasilja, s katerim se je nova država predstavila v teh krajih, so se mnogi odločili, da bodo postali Italijani. Številnim so oblasti spremenile priimke, spet drugi so za to poskrbeli sami, da bi se prikupili novim gospodarjem.

Po požigu so nameravali tržaški Slovenci Narodni dom obnoviti, vendar državne oblasti podjetjem in družbam niso omogočile financiranja del, medtem ko so mestne oblasti lastnikom grozile z globami zaradi ogrožene statike. Zato je bila Tržaška posojilnica in hranilnica 28. novembra 1924 prisiljena ruševine prodati za ceno, ki je bila bistveno nižja od tržne vrednosti. Kupila jo je družba, v kateri so, med drugimi, svoje deleže imeli lokalni italijanski nacionalisti. Zanje je načrt prenove izdelal tržaški arhitekt Camillo Jonas, Maksa Fabianija pa niso niti obvestili in so njegove zamisli, razen tiste za fasado, popolnoma spremenili. To ni bilo naključno ali malomarno, meni arhitekt Marko Korošič (Korosic 2000: 37–41),

ki je opravil primerjavo izvirnih in novih načrtov. Bila je načrtna preobrazba imenitne palače v mestnem jedru, ki so si jo lahko Slovenci privoščili.

Lastnik objekta je postal Istituto federale di credito per il Risorgimento delle Venezie, ki je po dveh letih obnovitvenih del odprl Hotel Regina. Ob tem se je moral obvezati, da za dobo petdesetih let stavbe ne bo prodal Neitalijanom ali subjektom, ki bi jo lahko uporabili v nasprotju z italijanskimi interesi. Hotelska dejavnost se je nadaljevala vse do konca druge svetovne vojne.

Fašističnemu dvajsetletju in italijanskemu napadu na Jugoslavijo aprila 1941 ter štirim letom vojne, ki je hudo prizadela primorsko območje, je sledila osvoboditev. Stavbo Narodnega doma je 2. maja 1945 zasedla britanska vojska. Preimenovala jo je v Devonshire house in v njej nastanila oficirje z družinami. Tržaški Slovenci in nova jugoslovanska diplomacija so zaman zahtevali vrnitev poslopja, v katerem bi lahko po več kot dvajsetletnem prisilnem molku ponovno organizirali svojo kulturno, umetniško in politično dejavnost. V povojnem času je namreč Trst postal eno izmed žarišč hladne vojne in anglo-ameriška Zavezniška vojaška uprava se ni nameravala zameriti italijanskim oblastem in ni zato nikoli resno razmišljala o možnosti, da bi dom Slovincem vrnila. To bi namreč pomenilo popuščanje ambicijam »slovanskih komunistov«, kot so italijanski nacionalisti pavšalno označevali nacionalne in politične nasprotnike. Enako nepopustljivo so ravnali v odnosu do drugih nekdanjih narodnih domov, vključno z goriškim, za katerega je takrat podtajnik pri predsedstvu vlade Giulio Andreotti opozarjal, da bi v slovenskih rokah postal žarišče iredentističnega in protiitalijanskega delovanja (PCM, UZC II, Gorizia, busta 5, Volume I, dok. št. 200.3247/4.9.17-3, 14. 6. 1950).

Anglo-Američani so ob odhodu iz Trsta leta 1954 stavbo prepustili italijanskim oblastem. Ob podpisu memoranduma o soglasju v Londonu 5. oktobra istega leta se je Italija pisno obvezala, da bo nekatere nepremičnine oddala v uporabo slovenski skupnosti (šlo je za dom pri Sv. Ivanu in za poslopje v Rojanu ali v kaki drugi predmestni četrti) in finančno omogočila gradnjo novega kulturnega doma (Londonski sporazum 1969: 13; Jeri 1975: 555). Tržaški Slovenci, ki so bili po letu 1948 na leviči dodatno razklani med podporniki Stalina in Tita, so tvegali, da ostanejo brez svojih prostorov, tako da so se morali sprijazniti z delno poravnavo za škodo, ki so jo utrpeli zaradi fašizma, in sicer s postavitvijo nadomestnega objekta, ki pa ni bil več v samem centru mesta – kar je bilo seveda ključno. Leta 1964 so v Ulici Petronio zgradili Kulturni dom. Vsota 500 milijonov lir, ki jo je dala na voljo italijanska država, ni zadoščala, tako da so morali priskočiti na pomoč Slovenci po svetu, jugoslovanska vlada in posamezne jugoslovanske republike. Obljube glede nepremičnine pri Sv. Ivanu se niso uresničile, glede tiste v Rojanu pa je prišlo do spremembe, saj so oblasti po nekaj letih v zameno Slovincem (in sicer družbi Dom) dodelile Prosvetni dom na Opčinah; se pravi izven Trsta.

V naslednjih letih so se na slovenski strani še vedno s precejšnjimi nihanji pojavljale zahteve po vrnitvi nepremičnin, ki so bile odtujene v času po prvi svetovni vojni in letih

fašističnega režima. Ob vsaki pomembnejši obletnici požiga so organizacije Slovencev v Italiji priredile shode in spominske svečanosti, da bi opozorile na preteklo nasilje ter krivično ravnanje Italijanske republike. Sicer se je morala manjšina v celotnem obdobju po drugi svetovni vojni ukvarjati s številnimi drugimi nerešenimi političnimi in pravno-fomalnimi vprašanji, kot je bilo šolstvo, uporaba jezika v javnosti in izvoljenih organih, dvojezičnost, toponomastika, podpore kulturni dejavnosti (Bajc 2004).

Po odhodu zavezniške vojske iz Trsta je začel Hotel Regina znova poslovati, a je leta 1976 dokončno zaprl svoja vrata, nepremičnina pa je prešla v last dežele Furlanije-Julijske krajine, ki jo je oddala v uporabo tržaški univerzi. V prenovljene prostore se je leta 1997 vselila Visoka šola modernih jezikov za prevajalce in tolmače.

Do bistvenega premika je prišlo februarja 2001, ko je bil v Rimu izglasovan t. i. zaščitni zakon (Zakon 38/2001), ki v 19. členu predvideva vprašanje nepremičnin. Ob nekaterih drugih bivših domovih, in sicer pri Sv. Ivanu v Trstu ter Trgovskem domu v Gorici, je izrecno omenjen tudi osrednji Narodni dom v središču Trsta, v katerem se »[...]« namestijo kulturne in znanstvene institucije slovenskega (začenši z Narodno in študijsko knjižnico) in italijanskega jezika [...]« (GURI, No. 56, 8. 3. 2001: 12). Oktobra 2004 je na tej podlagi prišlo do odprtja slovenskega informativnega centra v pritličnih prostorih, postopoma sta se tja vselila otroški in mladinski odsek Narodne in študijske knjižnice. Bili so to pomembni, a še vedno bolj simbolični in majhni koraki. Slovenska manjšina je bila torej tudi glede doma vnovič, kakor vsa povojna leta, priča zavlačevanjem pri uveljavljanju zakonskih določil.

Očitno pa diplomaciji Rima in Ljubljane v zakulisju nista bili pasivni, tako da je 9. novembra 2017 italijanski zunanji minister Angelino Alfano slovenskemu kolegu Karlu Erjavcu zagotovil vrnitev in obnovo Narodnega doma do leta 2020 (*Primorski dnevnik*, 9. 11. 2017). Bila je to velika in pomembna novost. Sledili so še nekateri koraki, eden izmed njih 9. maja 2019, ko je tržaška univerza sklenila, da bo slovenski knjižnici predala dodatne pritlične prostore.

Naposled sta ob stoti obletnice požiga 13. julija 2020 predsednik Italijanske republike, Sergio Mattarella, in predsednik Republike Slovenije, Borut Pahor, v prostorih tržaške prefekture prisostvovala podpisu posebnega dokumenta, s katerim se je začel formalni postopek vrnitve Narodnega doma slovenski manjšini. Tedaj je bila tudi predstavljena časovnica, kako naj bi se konkretno uresničila restitucija. Po mnenju poznavalcev naj bi se celoten postopek zavlekel vsaj deset let, saj se mora pred tem izvesti preureditev novih prostorov za Visoko šolo modernih jezikov za prevajalce in tolmače, ki ostaja v prostorih Narodnega doma. Vprašanje dejanske vrnitve celotne stavbe ostaja vse do danes nerešeno, pri manjšini pa so se medtem začela razmišljanja o vsebinah, s katerimi bi »napolnili« nekdanj najbolj eminentno slovensko palačo v mestnem središču.

Slika 1: Ob 100. obletnici požiga, 13. julija 2020, se je začel formalni postopek vrnitve Narodnega doma slovenski manjšini (foto: Borut Klabjan)

Viri in literatura

Delo, Glasilo Socialistične zveze v Julijski Benečiji, Trst.

GURI – *Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana.*

Istra, Zagreb.

OZE NŠK, ND – Odsek za zgodovino Narodne in študijske knjižnice v Trstu (OZE NŠK), fond Narodni dom (ND).

PCM, UZC II – Presidenza del Consiglio dei Ministri, Roma (PCM), fond Ufficio Zone di Confine, Sezione II (UZC II).

Primorski dnevnik, Trst.

Slovenec, Ljubljana.

Slovenski narod, Ljubljana.

APIH, Elio, 1966: *Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia (1918–1943)*. Bari: Laterza.

APOLLONIO, Almerigo, 2001: *Dagli Asburgo a Mussolini. Venezia Giulia 1918–1922*. Gorizia: LEG, IRCL.

BAJC, Gorazd (ur.), 2004: *Na oni strani meje. Slovenska manjšina v Italiji in njen pravni položaj: zgodovinski in pravni pregled 1866–2004*. Koper: Založba Annales.

BARTOV, Omer, WEITZ, Eric (ur.), 2013: *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian and Ottoman Borderlands*. Bloomington: Indiana University Press.

DOLHAR, Erik, KOROSIC [KOROŠIČ], Marko, 2000: *Narodni dom – Balkan. Izvirni dokumenti ob 80-letnici požiga*. Ljubljana: Jutro, Nova Gorica: Branko.

JERI, Janko idr. (ur.), 1975: *Slovenci v Italiji po drugi svetovni vojni*. Ljubljana: Cankarjeva založba, Koper: Primorski tisk, Trst: Založništvo tržaškega tiska.

KACIN WOHNZ, Milica, 2010: *Alle origini del fascismo di confine. Gli sloveni della Venezia Giulia sotto l'occupazione italiana, 1918–1921*. Gradisca d'Isonzo, Gorizia: Centro isontino di ricerca e documentazione storica e sociale «Leopoldo Gasparini», Fondazione Sklad Dorče Sardoč.

KLABJAN, Borut, BAJC, Gorazd, 2021: *Ogenj, ki je zajel Evropo. Narodni dom v Trstu 1920–2020*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

KOROSIC [Korošič], Marko, 2000: Tehnične značilnosti Fabianijeve palače. Erik Dolhar, Marko Korosic [Korošič]: *Narodni dom – Balkan. Izvirni dokumenti ob 80-letnici požiga*. Ljubljana: Jutro, Nova Gorica: Branko. 18–44.

KOSOVEL, Srečko, 1974: *Zbrano delo*, zv. II. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Londonski sporazum, 1969: *Londonski sporazum. Ob petnajstletnici, oktober 1954 – oktober 1969*. Trst: Založništvo tržaškega tiska.

MARCUSE, Harold, 2016: The Origin and Reception of Martin Niemöller's Quotation, »First they came for the Communists ...«. Michael Berenbaum, Richard Libowitz, Marcia Sachs Littell (ur.): *Remembering for the Future. Armenia, Auschwitz and Beyond*. St. Paul, Minnesota: Paragon House. 173–199.

POZZETTO, Marko idr. (ur.), 1995: *Narodni dom v Trstu 1904–1920*. Trst: Založba Devin.

PURINI [PURICH], Piero, 2010: *Metamorfosi etniche. I cambiamenti di popolazione a Trieste, Gorizia, Fiume e in Istria 1914–1975*. Udine: Kappa Vu.

SILVESTRI, Claudio, 1966: *Dalla redenzione al fascismo: Trieste 1918–1922*. Udine: Del Bianco.

STUPARICH, Giani, 1948: *Trieste nei miei ricordi*. Milano: Garzanti.

ŠKRAP, Milko, 2010: *Uporna mladina. Prispevek k zgodovini borbe slovenske tržaške mladine za narodni obstoj pod fašistično Italijo*. Dopolnjen ponatis iz leta 1971. Koper: Lipa.

TOMMASINI, Umberto, 2020: *Kovač anarhist. Spomini aktivista med Trstom in Barcelono*. Ljubljana: Založba *cf.

VINCI, Anna Maria, 2011: *Sentinelle della patria. Il fascismo al confine orientale 1918–1941*. Roma, Bari: Laterza.

Razprava je nastala v okviru raziskovalnega projekta Desetletje dekadence. Državljanstvo, pripadnost in brezbržnost do države na severno jadranskem mejnem območju, 1914–1924 (št. J6-3121) in raziskovalnega programa Slovenska identiteta in kulturna zavest v jezikovno in etnično stičnih prostorih v preteklosti in sedanjosti (št. P6-0372), ki ju financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS).